

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 10 (Mart/March 2023), s. 764-775.
Geliş Tarihi-Received: 23.02.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 20.03.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1255396

Fazlullâh Han Lügâti ve Diğer Çağatay Sözlüklerinde Savaş Terimlerinin Karşılaştırılması*

Comparison of War Terms in Fazlullâh Khan Dictionary and Other Chagatai Dictionaries

Seyfullah ÖZTÜRK**

Öz

Tarih boyunca askerî başarıları ile dikkat çekmeyi başarmış olan Türk milleti, kuşkusuz ki bu başarıların ardındaki savaşıma yeteneğinin sonuçlarını diline de yansıtmiş olmalıdır. Bu nedenle savaş tarihindeki izler, savaş temel alanında yer alan sözcükler üzerinden Türk dili tarihi içinde de yer edinmişlerdir. Bu çalışma Türkçenin sözlükleri ile bilinen Çağatay Türkçesi dönemine odaklanmıştır. Çok sayıda sözlüğün yazıldığı bu dönemde genel olarak Türkçe-Farsça yazılan iki dilli sözlükler dikkat çekmektedir. Fazlullâh Han tarafından kaleme alınan sözlük de bu şekilde iki dillidir. Çalışma Fazlullâh Han Lügâti ile onunla aynı dönemde yazılmış altı sözlüğün harp terimleri açısından karşılaştırılmasını esas alır. Çalışmanın amacı Çağatay Türkçesi sözlüklerini kıyaslayarak harp terimlerinin dil içi görünümünü değerlendirmektir. Öncelikle Fazlullâh Han Lügâtinde yer alan harp terimleri tespit edilmiş ardından diğer sözlüklerdeki durumları incelenmiştir. Tespit edilen sözcüklerin tüm sözlüklerde belirli ölçüde kullanıldığı saptanmıştır. Sözcüklerin terim anlam kazandığı ve bu anlamın devrin eserlerine yansıdığı ifade edilebilir. Çalışma sırasında tespit edilen askerî terimlerin birçoğu uzun yıllardır Türk harp dünyasında kullanılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Savaş Terimleri, Çağatay Türkçesi, Fazlullah Han Lügati.

Abstract

The Turkish nation, which has managed to attract attention with its military achievements throughout history, undoubtedly, have reflected the results of his fighting ability behind these achievements in his language as well. That is why the traces in the history of the war, along with the basic words on the battlefield, have also taken their place in the history of the Turkish language. This study is focused on the period of Chagatai Turkish, which is known for its dictionaries of Turkish. In this period when a large number of dictionaries are written, generally Turkish Persian bilingual dictionaries written in Turkish are seen. The study is based on the comparison the war terms of Fazlullâh Khan Dictionary and six dictionaries written in the same period. The aim of the study is to compare the Chagatai Turkish dictionaries and to evaluate the language views of war terms. Firstly the war terms in Fazlullâh Han Lügâti were determined then, their status in other dictionaries was examined. It has been determined that the words found are used to a certain extent in all dictionaries. It can be said that words acquire a term meaning and this meaning is reflected in the works of

* Bu makalenin üretiminde Fazlullâh Han Lügâti (İnceleme-Metin-Dizin) adlı doktora tezinden faydalanılmıştır.

** Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Samsun/Türkiye, e-posta: seyfullah.ozturk1@omu.edu.tr, ORCID:0000-0002-9009-2572.

the era. Many of the military terms identified in the study have been used in the Turkish military world for many years.

Keywords: War Terms, Chagatai Turkish, Fazlullah Khan Dictionary.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca insanlar arası mücadele, çatışma ve savaşlar da var olmuştur. Hatta bilinmeyen belki de hiçbir zaman bilinmeyecek dönemleri anlatan kutsal metinlere göre ilk insan olan Âdem'in çocukları ile kavga-çatışma ve cinayet kavramları bilinir olmuştur. İnsanlığın dünyadaki ilk adımlarının kardeş kavgası ile başlaması insanoğlunun zihinsel arka planında savaşın varlığının işareti olarak değerlendirilebilir.

“Savaş muhtemelen ilk olarak, gerekli silaha ve çatışma nedenine sahip avcı gruplar arasında ortaya çıkmıştır. Göçebe avcı grupları avlanabilmek için birlikte hareket etmek zorundaydılar ve avcılar paleolitik çağda (2 milyon yıl öncesiyle buz çağının sonu, yani MÖ 13000 arasındaki dönem) mızrak, neolitik çağda (MÖ 8000-4000) ise yay, ok ve sapan kullanıyorlardı. Ayrıca yaralı hayvanları öldürmek için de hançerden faydalanıyorlardı. Fakat Mısır'da paleolitik döneme ait mezarlardaki cesetlerde yapılan incelemelerde muhtemelen baskın ve pusuların eseri olarak ok ve mızrak yaralarına rastlandığı gibi, neolitik dönemin başlarına ait mağara resimlerinde de daha örgütlü savaşların izlerine rastlanmıştır.” (Archer vd., 2006, s. 9).

İnsanoğlu çok uzun yıllardır ekonomik, siyasi, dini vb. birçok farklı gerekçelerle savaşmaktadır. Savaş teknolojisi değiştikçe savaşa dair yeni stratejiler üretildikçe savaş terminolojisi de değişmiş ve gelişmiştir. Bununla birlikte iki temel unsur arasındaki güç dengesinin hâkimiyete evrilmesi amacının doğurduğu savaşma zorunluluğu tarih boyunca değişmemiştir.

Eldeki çalışma genel olarak savaşı değil, savaş olgusunun belirli bir döneme yansımalarını sözlükbirimler üzerinden değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu noktada temel alınan eser Fazlullâh Han Lügâtî'dir. Buradaki savaşla ilgili madde başları aynı döneme ait Çağatay Türkçesi sözlüklerle karşılaştırılmıştır.

“Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık olarak Osmanlı Devleti dışında kalan Asya'daki doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dilidir” (Argunşah, 2013, s. s. 15). Çalışma için seçilen Çağatay Türkçesi sözlükleri 16 ile 19. yüzyıl arasına tarihlendirilen eserlerdir.

1. Çalışmaya esas oluşturan sözlükler

Çağatay Türkçesinin en dikkat çekici özelliği Nevayi sonrasında yazılan sözlüklerin bolluğudur. Birçok sözlüğün meydana getirilmiş olması dil çalışmaları açısından faydalar sağlamaktadır. Bu çalışmada, Fazlullâh Han Lügâtî ile karşılaştırmak için seçilen Çağatay Türkçesi sözlüklerinin dönem ve dil özellikleri bakımından aynı olmasına özen gösterilmiştir. Bazı sözlüklerin yazılış amacı da benzerlik taşımaktadır ve bu benzerlik karşılaştırma açısından kolaylık sağlamıştır. Karşılaştırma için seçilen sözlükler: Abuşka, Senglâh, Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü), Hulâsa-i Abbâsî, Zebân-i Türkî (Kelür-nâme), Fethali Kaçar Sözlüğü (Behcetü'l-Lugat) ve Fazlullâh Han Lügâtî'dir.

1. 1. Fazlullâh Han Lügati

“Fazlullâh Han tarafından 1658-1707 tarihleri arasında Hindistan'da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Eserde yazar hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. 2a/5'te bu eserin Seyf Han'ın amcasının oğlu Fazlullâh Han'a ait

olduğu ifade edilir. Fazlullâh Han'ın Cakü'nün soyundan geldiği ve bu ailenin 14 kuşaktır han olduğu yazılıdır." (Öztürk, 2022, s. 11).

Eserin giriş bölümünün ardından Çağatay Türkçesi dil bilgisi özelliklerinin Farsça açıklandığı bir bölüm mevcuttur. Eser, Türkçeyi Farslara öğretmeyi amaçladığı için böyle bir yol seçilmiş olmalıdır. Öncelikle dil bilgisi kuralları verilmiş ardından sözlük bölümüne geçilmiştir. Sözlük bölümünde önce fiiller sonra isimler verilmiştir.

Eserin en dikkat çekici yönü, madde başlarının nasıl okunması gerektiğinin açıklanmasıdır. Sadece eserin son bölümünde yaklaşık beş sayfalık bir kısımda yer alan sayılar, organlar, hayvanlar, askerî terimler, Türk boyları gibi sözcükler için herhangi bir telaffuz açıklaması yapılmamıştır. Dil öğretimi açısından sözcüklerin telaffuzunun açıklanmasının uygun bir yöntem olduğunu ifade etmek gerekir. Burada hedef alınan grup Farslardır ve sözcüklerin nasıl telaffuz edileceğini anlamakta zorluk çekmeleri beklenir. Yazılı bir metinde bu zorluğu en aza indirecek bir yöntem yazar tarafından benimsenmiştir.

Yazarın benimsediği bu yöntem günümüz alan araştırmacıları için "o, ö" ile "u, ü" ve "e" ile "é" (kapalı e) ünlülerinin ve "b" ile "p", "c" ile "ç", "k" ile "g" ünsüzlerinin ayrımının yapılabilmesini sağladığından önem arz etmektedir. Birçok çalışmada aynı kelimenin farklı okunuşları görülmektedir. Fazlullâh Han'ın madde başları için verdiği açıklamalar farklı okuyuşların giderilmesi noktasında faydalı olacaktır.

1. 2. Abuşka Lügati

Abuşka Lügati, Çağatay Türkçesinin en bilinen sözlüklerinden biridir ve bu bu eser üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. "Sözlükler yayılanı kucaklamak, dağılanı toplamak, eskiyi yaşatmak, sonuçta anlaşmayı sağlamak için hazırlanır. İşte Çağataycayla kaleme alınan eserlerin Osmanlıcada anlaşılma ve değerlendirilme ihtiyacından kaynaklanan ilk sözlük denemesi *el-luğâtu'n-nevâ'iyye ve'l-iştîshâdâtu'l-cağatâ'iyye*, takma adıyla Abuşka'dır." (Kaçalın, 2011, s. 13).

Abuşka Lügâti, Çağatay Türkçesinin konuşma alanının dışında kalan Anadolu topraklarında yazılmış Çağatay Türkçesi Osmanlı Türkçesi bir sözlüktür. 16. yüzyılın başlarında oluşturulan sözlük, birbirinden uzak bu iki Türk coğrafyası arasındaki bağı göstermesi açısından da ilgi çekmektedir. DLT'de görülen madde başlarının bağlamsal bir kurguda tanıklarıyla birlikte verilmesi Abuşka yazarı tarafından da uygulanmıştır. Çalışma için seçilen Fazlullâh Han Lügâti'nin en büyük eksikliğini madde başlarının tanıklarıyla verilmeyişi olduğunu söylemek gerekir.

1. 3. Senglah

Abuşka Lügâti gibi Ali Şir Nevayî'nin anlaşılması amacıyla oluşturulmuş sözlüklerdendir; fakat Abuşka'dan farklı olarak İran'da yazılmıştır. "Sultan Hüseyin Baykara'nın ilim arkadaşı ve şair veziri Emir Ali Şir Nevayî'nin şiirlerindeki sıkıntılı kelimeleri kapsayan Çağatay Türkçesi Farsça sözlüktür" (Düzgün, 2015, s. 13). İran'da Düzgün (2015) tarafından yapılan üç ciltlik çalışma ne yazık ki Farsçadır. Eserin Türkçeye kazandırılması Türkiye'deki Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalara da önemli katkılar sunacaktır.

"Nadir Şah'ın (1736-1747) başkâtibi ve vakanüvisi olan Mirza Mehdi Han Esterabâdî'nin, Çağatay Türkçesine ait vücuda getirdiği değerli eserlerdendir. 'Tarihi Nadiri' adlı İran tarihi de aynı yazara aittir. Bununla beraber Mirza Mehdi Han'ın gerçek şahsiyeti ve mensubiyeti açıklanmamıştır. Kendisi hakkında 'Senglah'ın giriş kısmında verdiği malumata bakılırsa, gençliğinde Ali Şir'in eserleriyle, fazlaca ilgilenmiş, rastladığı

birçok müşğüllerin çözümü için eserine “Senglah” yani “Taşlık” adını vermiştir” (Caferoğlu, 2015, s. 184).

1.4. Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî

Yazarı tarafından bu isim verilmesine rağmen daha çok Şeyh Süleyman Efendi sözlüğü olarak bilinir. Abuşka’dan yıllar sonra Osmanlı sınırları içinde yazılmıştır. “Şeyh Süleyman Efendi eserini 1298 (1882) yılında yazmıştır. Eser üç yüz yirmi sayfadan ibarettir ve üç kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısım “Mukaddime” kısmıdır. Burada eser ve yazarı hakkında bilgi verilmektedir. İkinci kısım “Kavaid” kısmıdır ve burada da Çağatay Türkçesinin imlâ, ses ve şekil özelliklerinden bahsedilmektedir. Üçüncü kısımda “Lügat” kısmıdır. Bu bölümde madde başları Çağatayca olarak verilmiş ve Osmanlıca olarak çok geniş bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca çeşitli şairlerden alınan beyitlerle zenginleştirilmiştir.” (Durgut, 1995, s. VII).

1.5. Hulasa-i Abbasi

Mirza Mehdi Han tarafından yazılan Senglah’ın birçok hata içerdiğini düşünen Muhammed Hoyî sözlükteki bu hataları gidermek amacıyla yeni bir sözlük yazmıştır. Hoyî, kendisince yanlış bulduğu sözcükleri Senglah’tan çıkarmıştır yani yazılan eser Senglah’ın kısaltılmış bir kopyasıdır.

“Çağatay sahasında yazılan onlarca Farsça-Türkçe veya Türkçe-Farsça sözlük arasında değerli bir sözlük olan Senglâh, başka şairlerin yanı sıra Çağatay döneminin temsilcisi olan Ali Şir Nevâyî’nin eserlerini anlamak için XIX. yüzyılın ilk yarısında Mirzâ Mehdi Han tarafından kaleme alınmıştır. Eser, daha sonra Muhammed Hoyî adlı bir zat tarafından özetlenmiş ve Hulâsa-i Abbâsî adıyla İran şahı Fethi Ali’nin oğlu Abbas Mirzâ’ya (öl. 1249) ithaf edilmiştir.” (Miandoab, 2010, s. XXIV).

1.6. Zebân-ı Türkî

“Hem Çağatayca-Farsça iki dilli bir sözlük hem de bir gramer kitabı niteliği taşıyan bu eser, ‘Kitâb-ı Zebân-ı Türkî’ (Rieu, 1888, s. 268; Eminoğlu, 2010, s. 42) veya ‘kélür-nâme’ (Z. Ölmez, 1998, s. 143; Eminoğlu, 2010, s. 12) diye tanınmaktadır” (Kara, 2011, s. 4). Fazlullâh Han Lügâti ile aynı dönemde, Muhammed Evrengzib Han zamanında Hindistan’da oluşturulmuştur. Sözlük aynı dönemin ürünü olma dışında bazı kelimelerin telaffuzuyla ilgili açıklamaların da olması yönüyle Fazlullâh Han Lügâti ile benzerlikler taşır.

1.7. Fethali Kaçar Sözlüğü

İlim dünyasında *Behcetü’l-Lugât* diye de adlandırılmış olan sözlük İran sahasında yazılmıştır. Feth-Ali bin Kelb Ali bin Mürşid Kulı Bin Feth-Ali Kacar-ı Kazvîny tarafından 1861’de İran’da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olan bu eserin adı, en eski nüsha olan TÜ’de görüldüğü gibi, Lügat-i Etrakiyye’dir. İran’da beş nüshası vardır (Rahimi, 2019, s. 67).

2. Karşılaştırılan Savaş Terimleri

Karşılaştırma için Fazlullah Han Lügatinde savaş kavram alanına yönelik tespit edilen 76 madde başı alfabetik olarak sıralanmış ve diğer sözlüklerde bulunan sözlükbirimlerle birlikte aşağıda değerlendirilmiştir.

alp: Yiğit, kahraman anlamıyla TDK *Türkçe Sözlük*’te de bulunan bu kelime savaş sırasında gösterilen mücadelenin sonucunda ortaya çıkan bir sıfat gibi düşünülebilir.

Sözcük için FL, ZT ve FS'de yiğit, kahraman anlamı verilirken SL, ŞSL ve HA'da bahadır anlamı da verilmektedir.

altmış: FL'de bu askerî birlik, hirevül denilen öncü birliğin ortasında başı tutan, önder olan bölük olarak tanımlanmıştır. ŞSL'de *altmış* için üç anlam verilmektedir. Altmış sayısı, bir kabile adı ve FL ile benzer şekilde öncü askerlerin unvanı. HA'da da sayı ve öncü askerlerin unvanı olarak geçer. ZT'de ise ihtiyat birliği olarak açıklanmıştır. SL'de de altmış sayısı ve askerî bir birlik açıklaması vardır; fakat burada Farsça açıklama kısmında yer alan *tarh* ifadesi açma, yayma, uzaklaştırma, plan, tasarı ve askeriyede ihtiyat anlamlarını taşımaktadır. Farsça *tarh* sözcüğünün bu kadar farklı anlamlarda kullanılması '*altmış*'ın tanımlanmasında sorun oluşturmaktadır. Çünkü bu haliyle diğer sözlüklerin ifade ettiği öncü birlik açıklaması ihtiyat birliği ile çelişir. İhtiyat birlikleri öncü değil aksine en geride savaştan en uzakta konumlanması gereken birliklerdir. Bu nedenle altmış denilen askeri birlik öncü bir birlik olarak belki savaşın plan ve tasarı kısmında rol alıyor, belki de savaş başlamadan önce savaşın yapılacağı yeri ve düşmanın konumunu belirlemek için önceden gönderiliyorlardı.

atkulaşmak: FL'de at üstünde atmak, savaşmak şeklinde anlamlandırılabilir sözcük, SL ve HA'da birbirine ok atmak anlamında ve *atgulaşmak* biçimindedir. ŞSL'de *atkulaş*, savaş anlamıyla bulunur. FS'de sözcük *atkulamak* biçiminde ve ok atmak anlamındadır.

bahadır: Alp sözcüğünün Farsça karşılığıdır. FL'de yürekli, cesur anlamında geçen sözcük diğer sözlüklerde kullanılmamıştır.

baranğar/burangar/burunğar: FL'de ordunun sağ tarafındaki askerî birlik olarak tanımlanan sözcük üç farklı imla ile madde başı yapılmıştır. SL ve ŞSL'de *baranğar* için Moğolca sağ taraf bilgisi verilmektedir. ZT'de ise *buranğar*, ordunun sağ kolu olarak açıklanmıştır.

başlan-: Başkan olmak, komutan olmak anlamlarında FL'de bulunmasına rağmen SL ve HA'da başlamak, yönelmek, ilgilenilmek ve gönderilmek anlamlarına gelmektedir.

başlatmak: Askeri terim anlamı sadece FL'de bulunmaktadır. Sözcük, bir orduyu sevk ve idare için birini komutan görevlendirmek, birini bir iş için başkan yapmak anlamlarına gelir.

bavgaçı: FL'de yaya bağlanan sicim, ince ip anlamındaki sözcük, AL, SL, ŞSL ve HA'da *boğcı/boğcı* biçiminde yay kirişlerini kuvvetlendirmek ve dengelemek için bağlanan ip anlamında geçmektedir. FS'de ise aynı anlamda *boğçurma* madde başı verilmektedir. FL yazarının sözcüğü niçin böyle okumayı tercih ettiği malum değildir.

bıç/bıçma: FL'de savaş aletleri arasında zikredilen sözcük için Farsça bıçak (*ğard*) karşılığı verilmiş olmasına rağmen savaş aleti olarak bıçak değil hançer düşünülmelidir, bu nedenle sözcüğün doğru tanımı hançer, kama olarak verilmelidir. Sözcük sadece FL'de yer almaktadır.

boğcı: FL'de pusucu, pusu kuran anlamındaki sözcük bu şekliyle diğer sözlüklerde bulunmamaktadır. SL, ŞSL, HA ve FS'de *buğturma*, düşmana tuzak kuran askerler anlamında *boğcı* yerine madde başı olarak verilmektedir.

bosmak: FL'de pusu kurmak, tuzak kurmak anlamında geçen sözcük, bu anlamıyla SL, ŞSL, HA ve FS'de bulunur. Ayrıca ŞSL'de aynı anlamda *buğ-* sözlükbirimi de bulunur.

caranğar/cavanğar: Ordunun sol tarafındaki birlikler anlamında iki farklı yazılış FL'nin iki nüshasında ayrı madde başı olarak tespit edilmiştir. ZT'de *çoranğar*, savaş düzeninde ordunun sol kolu anlamında, FS'de ise *cavanğar*, sol kol anlamları verilmektedir. Sözcük Babürnâme'de de *cavanğar* biçiminde kayıtlıdır. Diğer okuyuşları zamanla bölgede Farsçanın daha çok tercih edilir olması ve sözcüğün kullanımdan düşmesi gibi nedenlerle müstensih veya yazar hatası olarak görmek daha doğru olacaktır.

çandavul: FL'de askerın arkasından gelen bölük olarak ifade edilen birim. ŞSL, ZT ve FS'de de artçı kol, artçı birlik anlamıyla bulunmaktadır.

çapavul: Yağmacı, talancı, akıncı birlik anlamında kullanılan sözcük FL dışında SL, ŞSL, HA ve FS'de de bulunur.

çapıklı: FL'de dövüşüp vuruşma, saldırma anlamındaki sözcük SL'de *çapğulaşmak* şeklinde eylem ve birbirine kılıç sallamak, saldırmak anlamındadır. ŞSL ve HA'da *çapğulaş* şeklinde madde başı olan sözcük, FS'de ise *çapğulaş* biçiminde yer alır.

çapkoncu: Koşucu, baskıncı anlamıyla FL'de bulunan sözlükbirim ZT'de bulunmaz. AL'de *çapğun* akın etmek olarak geçmektedir. SL, ŞSL ve HA'da ise *çapğuncu* şeklinde yağmacı, akıncı anlamları verilirken söz konusu bu anlamlar FS'de *çapğuncu* madde başı altında yer almaktadır.

çapmak: FL'de Seğirtmek, koşturmak akın etmek ve kılıç çalmak şeklinde anlamlandırılan sözcük diğer sözlüklerde de aynı anlama sahiptir ve aynı şekilde yazılıdır.

çapturmak: Bir önceki madde başının ettirgen biçimi olan sözcük; koşturmak, akın yaptırmak anlamlarına gelmektedir. Sözlükbirim, AL, SL, HA, ZT ve FS'de de yer almaktadır.

çebe: Savaş sırasında giyilen koruyucu zırh anlamı ile FL'de geçen sözcük diğer sözlüklerde farklı imlası ile dikkat çekmektedir. SL'de *cebe* ve *çibe* şeklinde iki madde başı varken ŞSL'de *cebe*, FS'de ise *cibe/cipe* şeklinde zırh karşılığı verilmektedir.

çibkun: Hücum, saldırı için at koşturmak anlamında savaş terimi olarak incelenen sözcük sadece FL'de bu imla ile kayıtlıdır. Diğer sözlükler *çapğun* (AL, ZT, FS) veya *çapğun* (SL, ŞSL, HA) biçimlerini kayda geçirmişlerdir. Sözcük için ZT dışındakiler iki anlam vermişlerdir. ZT ise savaş terimi olarak değil sadece fırtına olarak sözcüğü kayda almıştır.

çirig: Asker, ordu anlamıyla tüm sözlüklerde madde başı olarak yer almıştır. AL, ZT ve FS'de sözcük kapalı e (é) sesi ile tercih edilmiştir. ŞSL'de asker, ordu anlamı dışında yiğit, çalışkan anlamları da verilmektedir.

doğmal: FL'de "peykansız ok" anlamı verilen sözcük AL ve ZT'de bulunmamaktadır. Söz konusu anlam kıyaslanan diğer sözlüklerde ise *tuúmar/tuúmar* madde başı altında yer almaktadır. FL yazarı sözcüğü başka bir kaynaktan tespit etmiş olmalı ve Arap elifbasındaki "r" ve "l" harflerinin benzerliğinden dolayı sözcüğü *doğmar* yerine hatalı olarak *doğmal* biçiminde kaydetmiş olmalıdır. Sözcüğün FL'de "t" yerine "d" ile başlıyor olması Fazlullâh Han'ın Horasan Türkçesi, Türkmençe gibi Batı Türkçesi kaynaklardan da sözcükler aldığı göstermesi bakımından da önemlidir.

dubulğa: Savaşçıların başlarına taktıkları demirden zırlı külâh, miğfer anlamındaki sözcük ZT dışındaki bütün sözlüklerde çok farklı formlarda kayıtlıdır. *davulğa, davulğan, duluğa, tavulğa, tavulgan* (AL); *davluğa, davulğa, tavluğa, tavulğa* (SL); *dabulğa, davulğa, dobulğa, dobulğay, dolbulğa, topulğa* (ŞSL); *davluğa, davulğa, tavluğa, tavulğa*,

tavulka (HA); *davulğa, duluğa, tavulğa* (FS). Sözlükbirimdeki a-u ses değişimini ve göçüşmeleri ağız özelliği olarak düşünmek gerekmektedir. “b”li biçimlerin “v”li biçimlere göre eskicil olduğu açıktır. Sözlük yazarları belki daha eski metinlerden veya sözlüklerden bu yazılı biçimi aktarmış olmalıdır.

deşik ağa: Kapıcı başı, köy bekçisi anlamlarına gelen bu unvan sadece FL ve ŞSL’de bulunur. Madde başı olmasa da SL’de de *deşik ağası* şeklinde geçmektedir. ŞSL’de *işik ağası* biçiminde kaydedilen sözcük öbeği için teşrifatçı anlamı da verilmiştir. Kanaatimizce *deşik ağa* öbeği günümüz köy korucularının görev karşılığı olarak kullanılan askerî bir terimdir.

gol: FL’de ordunun merkezinde bulunan karargâh birliği olarak ifade edilen sözlükbirim ZT’de aynı imlaya sahiptir. HA’da bulunmayan sözcük AL, SL, ŞSL ve FS’de *kol* şeklinde verilmektedir.

hirevül/irevül: FL’de iki madde başı da bulunmaktadır. Kılavuz, öncü askeri birlik, ileri kol anlamıyla tüm diğer sözlüklerde de bulunur. AL’de sadece *hirevül*, ŞSL’de ise sadece *irevül* biçimi kayıtlıdır.

iş: FL’de sözcük iki anlamıyla dikkat çekmektedir. Birinci anlam günümüzde de varlığını koruyan çalışma, etkinlik, hizmet anlamıyla ikinci anlam “cenk, savaş” şeklindedir. Sözcük ZT dışındaki sözlüklerde de savaş anlamıyla madde başı olarak geçmektedir.

kabmak: FL’de *kabmak* dışında *kabap* biçimi de kayıtlı olan sözcük kuşatmak, muhasara etmek anlamlarında geçmektedir. FL yazarı *kap-* biçimi için ısırma, dişlemek anlamı vermektedir. AL dışındaki tüm sözlüklerde madde başı olarak *kaba-* sözlük birimi ihata etmek, çevirmek anlamında verilmektedir. AL’de ise aynı kökten türetilmiş *kapğa-* ve *kapsa-* gibi örnekler mevcuttur. Sözcüğün Eski Türkçe *kap-* fiiliyle bağı açık olmasa da düşünülebilir; bu yönüyle FL yazarının *kaba-* yerine *kab-* tercihi bir hata değil de eskicil biçimin tespiti olarak görülebilir.

kalkan: Kalkan, siper, koruma anlamlarındaki sözcük AL dışındaki diğer Çağatay sözlüklerinde de aynı anlamda tespit edilmiştir. Sadece FS yazarı tarafından *kalğan* imlasiyle kaydedilmiştir.

karavul: Bekçi, gözcü, koruyucu, müfreze, keşif kolu gibi anlamlara gelen sözcük FL’de savaş yerini belirlemek için görevlendirilen askerî birliğin adıdır. Sözcük, SL, ŞSL, HA, ZT ve FS’de de bulunur. Sözcüğün FS’de gözcü, bekçi anlamında *karakul/ karagül* şekli de bulunmaktadır.

karıbçın: FL’de destâr (mendil, sarık) silâh karşılığı verilen sözcüğün anlamı muallaktır. Bu iki sözcük ayrı düşünülürse sözcük mendil ve silah anlamına gelir Farsça bir tamlama gibi düşünülürse silah sarılan bez, mendil gibi bir anlam ortaya çıkar. Sözcük diğer sözlüklerde sadece ŞSL’de *karçın* şeklinde kayıtlıdır. ŞSL yazarı tarafından sarık, mendil, imame anlamları yanında silah yeri anlamı da verilmiştir. Silah yeri veya silah sarılan eşya olarak askerî bir kavramı karşılayan kelimenin doğru okunuşu da Şeyh Süleyman Buharî’nin ifade ettiği şekilde olmalıdır. Derleme Sözlüğü *karçın* için yün tozluk, yünden dokunmuş çuval gibi anlamlar vermektedir. FL ve ŞSL’de mendil, sarık, silah yeri olarak ifade edilen bir unsurun yünden örülmüş olması da dönem şartları gereği kuvvetle muhtemeldir.

kêşik: Muhafız, bekçi, nöbetçi anlamında FL’de tespit edilen sözcüğe diğer sözlüklerde rastlanılmamaktadır.

kılıç/kılınç: FL'de her iki şekilde kılıç anlamında bulunmaktadır. Diğer Çağatay sözlüklerinden ŞSL ve FS'de *kılıc*, ZT'de ise *kılıç* şekli tespit edilmiştir.

kın: Kılıç ve bıçak kabı anlamında yaygın bir kullanımı olan sözcük AL dışındaki tüm sözlüklerde bulunmaktadır.

kırmaç: FL'de öldürmek, katliam yapmak gibi mecaz anlamı bulunan sözcük, kırmaç anlamı dışında ikinci anlamıyla SL, ŞSL, HA ve ZT'de de bulunur.

kırılmaç: FL'de yok edilmek, öldürülmek anlamındaki sözcüğe SL, HA ve FS'de de aynı anlamda rastlanılmaktadır. Hem kır- hem de edilgen biçimi kırıl- savaş alanındaki çok yüksek sayıdaki ölümlü çatışmaların fiili olarak görülmelidir.

kiçim: FL'de ata giydirilen savaş kıyafeti, zırh anlamında geçen kelime aynı anlamda SL, ŞSL ve HA'da kayıtlıdır. Sadece HA'da *kiçim* şekliyle yazılıdır.

kor: Silah anlamıyla askerî bir terim olan sözcük, FL dışında SL, ŞSL, HA ve FS'de de bulunur.

korçı: Bir önceki madde başı olan "kor"dan türemiş sözcük, FL'de silahlı, silah taşıyan anlamındadır. Sözcük, bu anlamlarda SL, ŞSL, HA ve FS'de de bulunur. ŞSL'de silahlı, silahtar anlamı dışında silahşor, süvari, cebeci, gece bekçisi, belde muhafızı gibi anlamlar da dikkat çekmektedir.

korşamaç: İhata etmek, sarmak, çevirmek anlamıyla FL'de geçen ifade için SL'de kaleler alırken kullanılır ifadesi bulunmaktadır. Bu nedenle sözcük askerî anlamda kuşatma karşılığı düşünülmelidir. Sözcük FL ve SL dışında ŞSL ve FS'de de bulunur.

koşun: FL'de bölük, FS'de ordu, SL'de ve HA'da ise açıkça askerî birlik anlamındaki sözcük için ŞSL, asker, ordu, halk, cemiyet, yığın gibi daha geniş bir anlam yelpazesi vermektedir. AL ve ZT'de ise sözcük bulunmamaktadır.

mltık: Tüfek anlamındaki sözcük AL dışındaki sözlüklerde bulunmaktadır. FL üzerine Öztürk (2022, s.244) tarafından yapılan çalışmada sözcük hatalı bir şekilde *mltık* olarak okunmuştur. Hem Çağatay sözlüklerinde hem de Kırgızca, Karaçay-Malkarca gibi günümüz lehçelerinde *mltik* biçiminin bulunması sözcüğün doğru biçimi konusunda bir şüpheyi yer bırakmamaktadır.

minbaşı: Günümüzde de binbaşı şekliyle askerî rütbe olarak kullanılan sözcük, FL dışındaki hiçbir sözlükte yer almamaktadır.

neyze: FL'deki savaş aletlerinden biri olan neyze kısa mızrak anlamına gelir. FL'de genel olarak sözcüklerin nasıl okunması gerektiği açıklanmıştır; fakat son bölümdeki bazı kelimeler için bu açıklamalar yapılmamış sadece Farsça karşılıklarının verilmesiyle yetinilmiştir. Aslı Farsça *nîze* olan sözcük Yeni Uygurca şekli esas alınarak *neyze* biçiminde okunmuştur. Bu sözcük de diğer sözlüklerde bulunmamaktadır.

oç: Birkaç farklı anlamda kullanılan sözcük çalışmanın esas gereği savaş aleti anlamıyla değerlendirilmiştir. Savaş aleti olarak ok, SL, ŞSL, HA, ZT ve FS'de bulunmaktadır.

oççı: Okçu, ok kullanan, ok yapan anlamındaki sözcük, ilk sözlüğümüz Divanu Lügatî't-Türk'te de bulunmasına rağmen çalışmaya esas yedi sözlük içinde FL dışında sadece FS'de bulunur.

otağa: Savaş sırasında başa takılan tüy anlamına gelen sözcük, incelenen tüm Çağatay sözlüklerinde bulunmaktadır. SL yazarı tarafından bu tüylerin cesaret göstergesi olarak savaş sırasında takıldığı ifade edilmektedir.

sadağ: İçine ok konulan torba, okluk anlamındaki sözcük SL, ŞSL, HA, ZT ve FS'de de yer almaktadır. FL'de Çağatay Türkçesinde olduğu gibi kalın ünlülerin okutucusu olarak s harfi için sâd (ص) yerine genellikle sîn (س) tercih edilir. Bu nedenle de sözcük FL, SL, HA ve ZT'de *sadağ* biçimindedir. FS'de *sadağ* ve *şadağ* biçiminde her iki yazılışa da rastlanırken, ŞSL sadece *şadağ* biçimi bulunmaktadır.

salқан: Atmak, düşürmek anlamındaki sal- fiilinden türediği açık olan sözcük, sapan, taş atmaya yarayan alet karşılığıyla FL'de bulunmasına rağmen diğer sözlüklerde yer almamaktadır. SL, ŞSL, HA ve FS'de günümüzdeki sapan şekli kayıtlıdır.

savut: FL'de zırh, savaş elbisesi karşılığı verilen sözcük, SL, ŞSL, HA, ZT ve FS'de de aynı anlamda bulunmaktadır.

sogurmak: Çıkarmak, sıyırmak, ayırmak, bir şeyi bir şeyin içinden çekmek anlamındaki sözcük FL'de kılıç çekmek şeklinde anlamlandırılmıştır. Kılıcı kınından çekmek, çıkarmak anlamıyla savaş alanlarında kullanılmış olan sözcük, SL, ŞSL, HA ve ZT'de de savaşa dair bir ifade olarak belirtilmiştir. AL ve FS'de ise çıkarmak, sıyırmak anlamı bulunmaktadır; fakat bu anlamlara dair bir örneklendirme bulunmamaktadır. Bu nedenle bu iki sözlük bu madde başı için savaş anlam dairesinin dışında tutulmuştur.

tilçi: Haberci, casus, hafiye anlamıyla FL ve ŞSL'de bulunur. Geçmişte bu görevin çoğunlukla askerler tarafından yapılmış olmasından dolayı sözcük bu çalışma için değerlendirilmeye alınmıştır.

toqsabay: Sözcük ZT ve FS'de bulunmamaktadır. Diğer sözlüklerde ise farklı anlamlar görülmektedir. FL'de askerinin başındaki en yetkili kişi anlamı bulunmaktadır, ŞSL'deki alay beyi anlamı FL'deki anlam ile uyuşmaktadır. SL'de sultanların hizmetinde bulunan anlamı vardır, HA'da ise sadece koruyucu açıklaması bulunur.

tolğama: FL'de pusuya yatarak düşmana gizlice arkadan saldıran birlik anlamındaki sözcük, SL, ŞSL, HA ve FS'de de aynı anlamda bulunmaktadır.

tuğ: Bayrak, sancak anlamıyla FL dışında ŞSL ve FS'de bulunan sözcük, FS'de *tuğ* biçiminde yazılıdır.

tuğçı: Bayrağı veya sancağı taşıma görevi verilmiş kişi anlamındaki sözcük FL dışında sözlüklerde tespit edilmemiştir. ŞSL'de aynı anlamda *tuğaççı* madde başı olarak yer almaktadır. ŞSL'de *tuğaççı* için sancaktar dışında rütbe sahibi, bir tümen askerinin komutanı anlamları da verilmektedir.

tuğluk: Alemdar, komutan anlamındaki sözcük sadece FL'de tespit edilmiştir. Sözcük Kaşgarlı Mahmut tarafından da derlenip sancağı olan, sancaklı anlamıyla DLT'ye alınmış olmasına rağmen bu çalışma için incelenen Çağatay Türkçesi sözlüklerde tespit edilememiştir.

uruş: FL'de savaş anlamındaki sözcük aynı anlamda AL, SL, ŞSL ve HA'da bulunmaktadır. Sözcük hem isim hem fiil olarak Çağatay sözlüklerinde yer almaktadır.

uruşmak: FL'de savaşmak anlamına sahip olan sözcük için SL, ŞSL, ZT ve FS'de de savaşmak anlamı bulunmaktadır.

yağı: FL'de düşman anlamındaki sözcük, SL, ŞSL, HA, ZT ve FS'de de düşman anlamıyla bulunmaktadır. Sözcük bireysel bir kını ifade etse de savaş alanındaki orduların veya askerlerin birbirine karşı durumlarını da ifade etmesi bakımından savaş sözcük alanının içinde değerlendirilmiştir.

yarağ: Genel anlamı işe yarayan alet, edevat olan sözcük FL'de silah anlamındadır. Sözcük genel anlamıyla AL dışındaki sözlüklerde bulunur; fakat silah anlamına ŞSL, ZT ve FS'de rastlanılmıştır.

yarağçı: Silahçı anlamında FL'de bulunan sözcük diğer sözlüklerde yer almamaktadır.

yarağlan-: Silahlanmak, silahlı olmak anlamında FL dışında ŞSL'de bulunur. SL'de ve HA'da *yarağla-* için hazırlamak anlamı verilirken FS'de *yarağlan-* için hazırlanmak anlamı verilmektedir.

yasağ: FL'de savaş hazırlığı anlamında kullanılan sözcük yasa, kural, düzen anlamlarıyla da geçmektedir. İncelenen diğer sözlüklerde ise savaş hazırlığı anlamı sadece FS'de bulunmaktadır. Buradan hareketle sözcüğün genel anlamının yasa, kanun olduğu fakat savaş dönemlerinde seferberlik anlamında özel bir kanun olduğu düşünülebilir.

yatar: FL'de yüzbaşı anlamındaki sözcük diğer sözlüklerde bulunmamaktadır. AL, SL, ŞSL, HA, ZT'de bulunan *yatış* "bekçi, muhafız" ve SL, HA, ZT'de bulunan *yatağ* "koruma, koruyucu" anlamındaki madde başları aynı kökten benzer görevlerdeki farklı kullanımlardır.

yav: Düşman anlamındaki sözcük yukarıda da değinilen *yağı* madde başının ağızlardaki değişimidir. AL dışındaki incelenen Çağatay sözlüklerinde de düşman anlamıyla tespit edilmiştir.

yay: Yay anlamındaki sözcük, savaşlarda kılıçla birlikte en çok kullanılan savaş aleti olarak akla gelir. AL dışında savaş aleti olarak tüm sözlüklerde yer almaktadır.

yurtavul: Öncü süvari birliği anlamındaki sözcük AL ve ZT dışındaki sözlüklerde bulunmaktadır.

yürüş-: FL'de ve ŞSL'de düşmana saldırmak, hücum etmek anlamında fiil olarak kaydedilen sözcük AL, SL, ŞSL ve FS'de isim olarak sefer, yürüyüş, saldırı anlamındadır. Sözcük ZT'de bulunmazken HA'da ise savaşla ilgili bir anlamda kullanılmamıştır.

yüzbaşı: Günümüzde hala kullanılan rütbelerden olan sözcük, bu çalışma için incelenen FL dışındaki sözlüklerin hiçbirinde yer almamaktadır.

Sonuç

*Fazlullâh Han Lüğati'*nde bazıları farklı yazımlara sahip aynı anlamdaki sözcükler olsalar da toplamda 76 adet askerlik anlam alanına yönelik sözcük tespit edilmiştir. *Fazlullâh Han Lüğati'*nin Çağatay Türkçesinin en çok bilinen ve üzerine araştırmalar yapılmış olan diğer altı sözlükle karşılaştırılması sonucunda Çağatay dönemine ait ordu düzeni, savaş silahları, askeri rütbeler, savaşa özel anlam kazanmış isim ve fiiller tek bir çalışmada toplanmış oldu.

Ordu düzenini ifade eden askeri birliklerin isimleri toplamda 12 tanedir. *altmış, boğçı, caranğar/cavanğar, çandavul, çapaoul, çapkonçı, göl, hirevül/irevül, karavul, tilçi, tolgama, yurtavul*. Askerî unvan ve rütbelere ise *çirig, eşik ağa, keşik, miñbaşı, oğçı, toksabay, yatar, yüzbaşı* olmak üzere 8 tanedir.

Çalışmanın dikkat çeken yönlerinden biri de savaş aletleridir. İncelemede toplamda 19 adet savaş sahasında kullanılabilecek alet adı tespit edilmiştir: *bıçı/bıçma, çebe, doğmar, kalқан, karçın, kılıç/kılınç, kın, kiçim, kor, multık, neyze, oğ, otağ, sadağ, salқан, savut, tuğ, yarağ, yay*.

Çalışma için tespit edilen 76 madde başından 13 tanesi sadece FL'de bulunur ve diğer sözlüklerde yer almaz. Bu sözcükler: *bahadur*, *başlan-*, *başlatmak*, *bıçı/bıçma*, *kêşik*, *kılınç*, *miñbaşı*, *neyze*, *salkın*, *tuğçı*, *tuğluk*, *yatar ve yüzbaşı*'dir. Bu sözcüklerin askerî anlamda sadece FL'de tespit edilmiş olması da sözlüğün Çağatay Türkçesi çalışmaları için olumlu katkılarından biridir.

Çalışma sonucunda Çağatay sözlüklerindeki sözlükbirimlerin çok büyük oranda birbiriyle benzeştiği tespit edilmiştir. Ağız özellikleri, eskicil örnekler, hatalı yazımlar gibi nedenlerle birtakım farklılıkların olması doğal görülmelidir. Benzer çalışmaların sayısı arttıkça alan çalışanları için bu farklılıkların nedenlerini değerlendirmek de çok daha kolay olacaktır.

Kısaltmalar

AL: Abuşka Lügati

FL: Fazlullâh Han Lügati.

FS: Fethali Kaçar Sözlüğü (Behcetü'l-Lugat)

HA: Hulâsa-i Abbasî

SL: Senglâh

ŞSL: Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü)

TDK: Türk Dil Kurumu

ZT: Zebân-i Türkî (Kelür-nâme)

Kaynaklar

- Archer C. I. - vd. (2006). *Dünya Savaş Tarihi*. (çev. Cem Demirkan) İstanbul: Akyüz Yay.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lügati veya Çağatayca Sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Altınordu Yayınları.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendî-i Buharî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*. Doktora Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Düzgün, H. (ş. 1388a). *Senglâh Ferheng-i Türkî be-Fârisî*. C. III, Tebriz: Ahtar Yayınevi.
- Düzgün, H. (ş. 1388b). *Ferheng-i Türkî be-Fârisî Senglâh (Hulâse-yi Abbâsî)*, Tebriz: Yârân Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmut Divanü Lügati't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka lügati (Giriş, Metin, İndeks)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Hiyâvî, R. (ş. 1374). *Senglâh ferheng-i Türkî be-Fârisî*. Tahran: Merkez Yay.
- Kaçalin, M. S. (2011). *Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kanar, M. (2013). *Farsça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kara, F. (2011). *Zebân-i Türkî(Kelür-nâme)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kunos, I. (1902). *Sejx Sujleman Efendi's Çağatay-Osmaniches wörterbuch*. Budapeşte

- Öztürk, S. (2022). *Fazlullâh Han Lügâti (İnceleme-Metin-Dizin)*. İstanbul: Kriter Yayınları
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. C. II. Ankara: Akçağ Yay.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Derleme Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Zabeti Miandoab, N. (2010). *Muhammed bin Abdu's-sabûr-ı Hoyî, Hulâsa-ı Abbasî*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- <https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/hepsi/anlam/m%C4%B1t%C4%B1k> [Erişim Tarihi: 20.02.2023].
- <https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/hepsi/anlam/neyze> [Erişim Tarihi: 20.02.2023].